

ROZWÓJ ZAŁOŻEŃ PROMENADOWYCH W MIASTACH ŚLĄSKICH W „DŁUGIM XIX W.”: BRZEG, GŁOGÓW, ŚWIDNICA

Celem niniejszego artykułu jest opisanie modeli adaptacji terenów pofortecznych na publiczne założenia zielone oraz ogólne zarysowanie ich przemian i specyfiki¹. Zostaną omówione przykłady Brzegu, Świdnicy i Głogowa, a więc nowożytnych twierdz fryderycjańskich tego samego typu.

Wyjaśnienia wymaga użyte w tytule pojęcie „założenia promenadowe”². Jest to propozycja ujęcia tematu szerszej, niż ograniczanie się do tzw. promenad, czyli obszaru zieleni miejskiej na terenach dawnych fortyfikacji. Założenie

¹ Artykuł wpisuje się w badania śląskich promenad prowadzone przeze mnie w ramach pracy doktorskiej pod kierunkiem dr hab. Agnieszki Zabłockiej-Kos, prof. UW. Uwzględnione będą w niej wybrane większe miasta pruskiego Śląska: Bolesławiec, Dzierżoniów, Wrocław oraz miasta stanowiące przedmiot tego artykułu. Temat promenad na Śląsku nie został dotychczas opracowany. Zazwyczaj jedynie wzmiankuje się je w kontekście defortyfikacji miast. Jedynymi publikacjami, wprawdzie dość pobieżnymi, ale ujmującymi szeroko to zagadnienie, są artykuły Artura Kwaśniewskiego (*Adaptacja terenów pofortecznych w procesie kształtowania systemów zieleni miast śląskich*, w: *Zamki, miasta warowne, ogrody. Relacje historycznych założeń fortyfikacyjnych oraz terenów zielonych w miastach zabytkowych*, red. J. Bogdanowski, M. Holewiński, Kraków 2002, s. 197–208) oraz Iwony Bińkowskiej (*Demolicja fortyfikacji i powstanie plan – integralność czy dezintegracja miasta średniowiecznego?*, w: *Integracja i dezintegracja w krajobrazie miast i miasteczek*, red. R. Eysymontt, Wrocław 2006, s. 97–116). Znacznie lepiej opisano promenady w poszczególnych miastach, przede wszystkim we Wrocławiu (liczne publikacje I. Bińkowskiej, A. Zabłockiej-Kos, C. Wąsa, Z. Bandurskiej, W. Kononowicz, E. Józwik i J. Gromadzkiej) i Bolesławcu (A. Kozioł, *Promenada w Bolesławcu. Rozwój architektoniczny i urbanistyczny 1813–1945*, Bolesławiec 2010). Podczas badania rozwoju założeń promenadowych w miastach szczególnie pomocne są zbiory map, publikowane w *Atlasie historycznym miast polskich* (t. 4: *Śląsk*). Tereny zielone promenad w większości miast zostały zinwentaryzowane i opisane w niepublikowanych pracach Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział Wrocław i w ramach „Ewidencji parków i alei”, znajdujących się w Oddziale Terenowym Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

² W artykule pojęcie to zostanie skrócone do słowa „promenada” lub „promenady”, co ze względu na zakres tematu uznano za bliższe znaczeniowo niemieckiemu słowu

promenadowe uwzględnia znajdujące się przy terenach zielonych architekturę, założenia urbanistyczne (np. place i wyloty osi komunikacyjnych) oraz inne elementy (np. małą architekturę i pomniki, pamiątki przeszłości), które tworzą całość przestrzenną i dopiero dzięki kompleksowemu traktowaniu można odczytać ich znaczenie. Promenady powstawały wzdłuż reprezentacyjnej, dookolnej ulicy, która oddzielała średniowieczne Stare Miasto od przedmieść. Na początku XIX w. był to na Śląsku nowy, pierwszy nowoczesnie rozplanowany typ przestrzeni miejskiej.

Przeprowadzenie defortyfikacji po raz pierwszy na dużą skalę miało miejsce we Francji w I połowie XVII w., gdy w 1629 r. kard. Richelieu wydał edykt zezwalający na zburzenie umocnień miast wewnątrz kraju³. W latach 70. XVII w. wyburzono mury Paryża i założono na ich miejscu tzw. bulwary paryskie, uznawane za pierwsze dookolne promenady⁴. Na rozbitych politycznie ziemiach niemieckich nie mogło być w tym czasie mowy o defortyfikacji. Jej pierwsza fala w drugiej połowie XVII w. była ingerencją z zewnątrz, wynikiem bezpośredniego działania armii francuskiej, która po zdobyciu niektórych miast nadreńskich decydowała o rozebraniu umocnień, m.in. w Mannheim w 1689 r.⁵ Podobnie w następnym stuleciu większość defortyfikacji przeprowadzono w dolinie Renu, często również z inicjatywy francuskiej⁶.

Tymczasem na wschodnich ziemiach niemieckich rozbudowywano miejskie założenia forteczne. Po zajęciu Śląska przez Prusy Fryderyk II dołożył wszelkich starań, by umocnić strategicznie położoną prowincję, rozbudowując istniejące twierdze, w tym nadodrzańskie Wrocław, Głogów i Brzeg, a także obudowując nowym pierścieniem fortyfikacji m.in. Świdnicę i Koźle⁷. Przekształcanie systemu obronnego na Śląsku trwało od lat 40. XVIII w. aż do wkroczenia na ten teren armii napoleońskiej w 1806 r.

Promenade, niż polskie „planty”. Ze względów stylistycznych posłużono się także pojęciem ring (niem. *Ring*) w znaczeniu dookolnej reprezentacyjnej ulicy. Pominięto założenia zielone położone poza granicami miasta lub znajdujące się poza dawnymi fortyfikacjami, które historycznie również często określano promenadami.

³ Przyczyną wydania edyktu była wojna z hugenotami w latach 1626–1629, zakończona zdobyciem przez wojska francuskie twierdzy La Rochelle. Edykt ze względów obronności nie obejmował miast granicznych. Szacuje się, że w latach 20. i 30. XVII w. umocnienia zostały rozebrane w ok. 600 miastach. Y. Mintzker, *The Defortification of the German City, 1689–1866*, Cambridge 2012, s. 44–45.

⁴ K.K. Pawłowski, *Francuska myśl urbanistyczna epoki Oświecenia. Geneza, rozwój i rola w kształtowaniu metod planowania miast w Europie*, Warszawa 1970, s. 56, 182.

⁵ Y. Mintzker, *op. cit.*, s. 44, 51.

⁶ *Ibidem*, s. 56.

⁷ G. Podruczny, *Twierdza od wewnątrz. Budownictwo wojskowe na Śląsku w latach 1740–1806*, Zabrze 2011, s. 15–28.

Twierdze w omawianych miastach uzyskały ostateczny kształt właśnie w tym okresie. Najbardziej rozbudowana była Świdnica, mająca aż dwa pierścienie fortyfikacji, natomiast, jak się wydaje, największe znaczenie militarne odgrywał Głogów. Decyzja o likwidacji twierdz została w każdym przypadku podjęta w innym momencie. Brzeg, tak jak Wrocław i Bolesławiec, a także Świdnica, w której jednak postanowienie to szybko cofnięto, zaczęto defortyfikować już w 1807 r., z rozkazu francuskiego zdobywcy. Dopiero po latach negocjacji rozpoczęto likwidację umocnień Świdnicy po zjednoczeniu Niemiec w latach 60. XIX w., a Głogowa dopiero w 1902 r. Porównanie tych trzech przypadków przekształcania fortyfikacji podobnego typu ma pokazać sposoby włączania w tkankę miejską dawnych terenów obwarowań, zakładania zieleni oraz dalszego rozwoju miasta po jego otwarciu wraz z rozwojem gospodarczym, społecznym, technicznym oraz artystycznym.

BRZEG

Rozkaz splantowania murów i 10 bastionów Brzegu wydał Napoleon na początku lutego 1807 r., co zaczęto realizować natychmiast⁸. Po odzyskaniu miasta przez wojska pruskie, w rozkazie gabinetowym z 9 lipca 1812 r., Fryderyk Wilhelm III podarował miastu całość terenów dawnych fortyfikacji⁹. Podobna sytuacja miała miejsce we Wrocławiu, gdzie decyzja władcy z 1810 r. oraz potwierdzenie z 1812 r. zakończyły spory pomiędzy władzami wojskowymi a miastem, umożliwiając magistratowi spójne zagospodarowanie całego terenu wokół średniowiecznego centrum. W oparciu o projekty sprzed 1813 r., do końca lat 20. XIX w. powstała tam reprezentacyjna promenada, pierwsze w Europie całkowicie ukończone dzieło tego typu¹⁰. Podczas dyskusji nad wyglądem przyszłego założenia korzystano we Wrocławiu z doświadczeń miast zachodnioniemieckich (wzmiankuje się m.in. Mannheim), ale także

⁸ Za początek rozbiórki fortyfikacji przyjmuje się 19 lutego. Literatura podaje, że rozkaz Napoleona nie mówił o całości umocnień, lecz jedynie o murach i bastionach. Bramy, od których zwykle zaczynało defortyfikację, wyburzono w większości znacznie później, w II połowie XIX w. Powód tak późnej ich likwidacji nie jest znany, najpewniej brakowało środków. H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, s. 301.

⁹ Było to łącznie 129 mórg (ok. 0,7 km kw.), niezbyt duży obszar dający się podzielić na zaledwie 8 parceli po 20 mórg. W. Irrgang, *Neuere Geschichte der Stadt Brieg: 1740–1980*, Series: „Geschichte der Piastenstadt Brieg”, Bd. 2, Goslar 1981, s. 49.

¹⁰ I. Bińkowska, *Promenada wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” R. 15, 1991, s. 103.

Berlina, Paryża oraz konkurujących z Wrocławiem Drezna i Lipska¹¹. Jednak w przeciwieństwie do Wrocławia utworzenie promenady w Brzegu nie było priorytetem. W styczniu 1807 r., podczas kilku dni oblężenia przez Francuzów, miasto znacznie ucierpiało, uszkodzeniu uległa większość domów. Ponadto Brzeg był znacznie mniejszym i biedniejszym miastem¹². Wcześniej na terenie miasta nie obsadzono drzewami żadnej drogi, a na częściowo splantowanych dawnych umocnieniach zaczęły powstawać prywatne ogrody¹³. Pierwsze kroki zmierzające do stworzenia publicznych promenad poczyniono w 1819 r., gdy pomiędzy bramami Małujowicką przy Mollwitzerstr. (ul. Staromiejska)¹⁴ a Nyską w okolicy Neumarktplatz (róg ulic Reja i Dzierżonia) wytyczono aleję spacerową i obsadzono ją dwoma rzędami lip¹⁵. Ten najstarszy i najszerszy pas zieleni nazywano Bergel-Promenade¹⁶. Odcinek ten, zapewne po wytyczeniu Piastenstr. (ul. Piastowskiej) w 1822 r., dochodził tylko do tej ulicy i obejmował południowo-wschodnie tereny dawnych fortyfikacji. Odtąd tereny zielone rozwijano dalej w kierunku zachodnim, w stronę dawnego zamku piastowskiego. Istotny, być może, dla powstania promenady w Brzegu był fakt, iż w tym samym 1819 r. przeniesiono do niego siedzibę Oberbergamt (Urzędu Górniczego), co miało podnieść rangę i sytuację gospodarczą miasta, które podpadło po zniesieniu statusu twierdzy.

Aby kontynuować nasadzenia na pozostałych terenach pofortyfikacyjnych, syndyk miejski Ernst Koch w 1821 r. otrzymał polecenie założenie szkółki drzew¹⁷. Na organizację promenady miasto było w stanie wyasygnować jedynie 100 talarów rocznie. Prace postępowały powoli i przyspieszyły dopiero po założeniu w 1844 r., z inicjatywy skarbnika miejskiego Mützla, Towarzystwa

¹¹ *Ibidem*, s. 113; A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807–1858*, Wrocław 2006, s. 47–48.

¹² Wrocław w 1806 r. liczył 60 tys. mieszkańców, Brzeg w 1807 r. – zaledwie 7,5 tys. I. Bińkowska, *Promenada wrocławska...*, s. 104; W. Irrgang, *op. cit.*, s. 45.

¹³ H. Schoenborn, *op. cit.*, s. 314.

¹⁴ W artykule podawane są w pierwszej kolejności niemieckie nazwy ulic i placów, co wiąże się z faktem, że z powodu znacznych zniszczeń w czasie II wojny światowej i przekształceń powojennych niektóre ulice zmieniły swój kształt. Wybrano więc niemieckie, jako bardziej precyzyjne, podając również w nawiasach dzisiejsze polskie odpowiedniki przy pierwszym pojawieniu się nazwy niemieckiej w tekście.

¹⁵ Założenie było prawdopodobnie równoległe do dzisiejszej ul. Bolesława Chrobrego, czyli dawnej Linden Str.; od posadzonych wówczas drzew (lipy) ulica ta mogła brać swoją nazwę. W. Irrgang, *op. cit.*, s. 56.

¹⁶ Nazwa tej części założenia utrzymała się aż do 1945 r., a pochodzi od nazwiska radcy wojennego, który zainicjował zadrzewienie tego terenu. Ponadto na przylegającej do niego parceli przy Bergel Weg (ul. Głowackiego) i Reußstr. (ul. Spacerowa) ulokowano jeden z ważniejszych kompleksów rozrywkowych, tzw. *Établissement Bergel*.

¹⁷ W. Irrgang, *op. cit.*, s. 56.

Upiększania (Verschönerungsverein), do którego dobrowolnie mogli należeć mieszkańcy miasta. Towarzystwo dysponowało własnymi funduszami, a władze miejskie dokładały, jak dawniej, 100 talarów rocznie¹⁸.

Jednak aż do lat 60. XIX w. duża część dawnych umocnień nie była splantowana, bramy miejskie wciąż stały. Wyburzano je kolejno, zaczynając od Wrocławskiej (1863), następnie rozebrano Nyską (1865) i Małujowicką (1866); jednocześnie niwelowano otaczające je fortyfikacje¹⁹. W miejscu po bramach Wrocławskiej i Nyskiej powstały reprezentacyjne place, a na odcinku od dawnej Bramy Małujowickiej do wysokości zamku zaplanowano przedłużenie zielonych terenów promenady. Ponadto udało się wykorzystać dawny układ fos, które po regulacji szerokości, od wąskiego strumienia do większych stawów, znacznie podniosły atrakcyjność założenia.

Zamknięcie pierścienia zieleni wokół centrum Brzegu nastąpiło dopiero w latach 90. XIX w., gdy budowa nowego mostu na Odrze w latach 1894–1895 wymusiła podjęcie robót wzdłuż brzegu rzeki. Zniwelowano wtedy ostatnie umocnienia bastionowe i wytyczono tzw. Oderpromenade pomiędzy zamkiem a nowym mostem²⁰. Pracom towarzyszyła ożywiona dyskusja – na wniosek mieszkańców, chcących ochronić ostatnią tego rodzaju pamiątkę w mieście – zdecydowano o zachowaniu renesansowej Bramy Odrzańskiej z 1595 r. Stanowiła ona jednak przeszkodę komunikacyjną, więc przesunięto ją na zachód, w głąb parku, i wkomponowano w założenie zielone²¹.

Ostatecznie promenada składała się z różnorodnych założeń zielonych: grup drzew i krzewów, trawników i kwietników, a także malowniczego układu ścieżek i cieków wodnych. Nie można jednak zapomnieć, że o atrakcyjności promenady świadczyły nie tylko zróżnicowane elementy ogrodowe. Znajdowały się przy niej też obiekty rozrywkowe, takie jak *Établissement* Bergel, oraz sportowe i rekreacyjne, np. miejska sala gimnastyczna z 1893 r. w pobliżu zamku i plac zabaw.

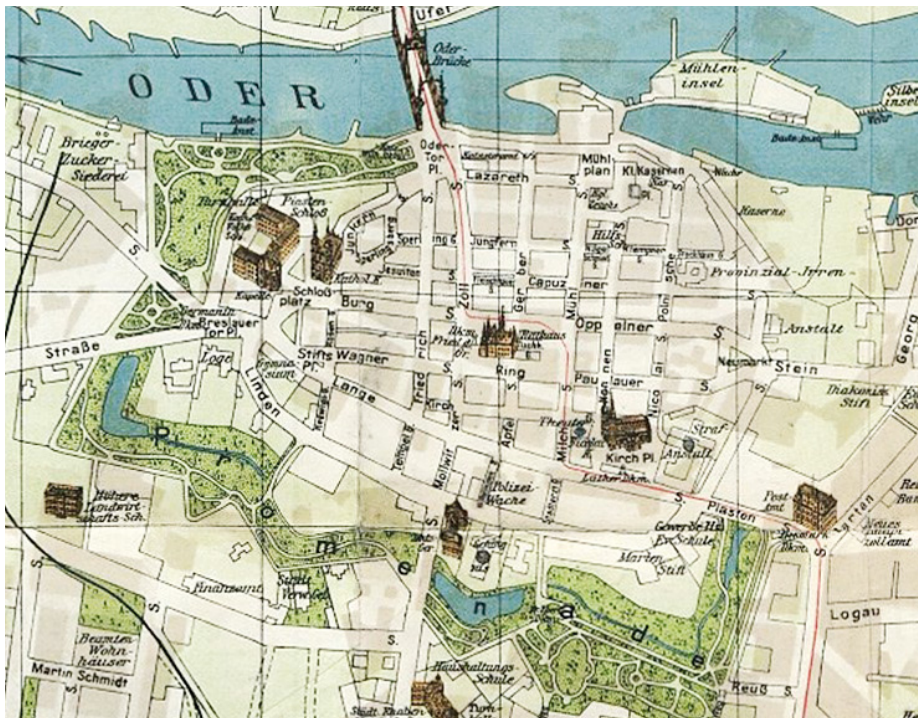
Tereny promenady ujęte były przez reprezentacyjną Lindenstr. od wewnątrz, Bismarckstr. (ul. Robotnicza) i Feldstr. (ul. Jana Pawła II) od zewnątrz, a od wschodu graniczyły z początkowym odcinkiem Piastenstr. – ulicy o dużym znaczeniu komunikacyjnym, gdyż prowadziła do dworca kolejowego zlokalizowanego w południowej części miasta. Założenia zielone od ulic oddzielały obszerne parcele, na których znajdowała się zróżnicowana zabudowa.

¹⁸ H. Schoenborn, *op. cit.*, s. 321.

¹⁹ *Ibidem*, s. 332.

²⁰ Wytyczenie tego odcinka promenady planowano już w 1846 r., lecz projekt czekał kilkadziesiąt lat na realizację. Pomimo nowych koncepcji w planowaniu zieleni wykonano odcinek nad rzeką według pierwotnego planu. Archiwum Państwowe w Opolu, Akta Miasta Brzegu, sygn. 25.33/11935.

²¹ W. Irrgang, *op. cit.*, s. 99, 124.

1. Plan Brzegu, 1928, wydane przez Hugona Süsmanna (fragment); Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

2. Brama Odrzańska, ok. 1919; Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Opolu.

Przy Lindenstr. wybudowano reprezentacyjne wille otoczone ogrodami, które optycznie powiększały zielen promenad. W ich najbliższym sąsiedztwie zgromadzono również najbardziej prestiżowe budynki, m.in. urząd miasta (przy Bismarckstr., przebudowany z dawnego lazaretu z 1864), nową siedzibę poczty w stylu neorenesansu północnego (przy Piastenstr., przełom lat 80. i 90. XIX w.), neogotycki budynek sądu (Lindenstr., 1902), a także szkoły. Od lat 70. XIX w. w rejonie promenady zaczęto umieszczać pomniki o wymowie patriotycznej. W Brzegu pierwszym z nich, jak się wydaje, była Germania na Breslauer Tor Platz (róg ulic Oławskiej i Chrobrego), odsłonięta w 1873 r. z okazji 60. rocznicy bitwy pod Lipskiem. W pobliżu mostu na Odrze, na zakończeniu nadbrzeżnej promenady stanął w 1900 r. pomnik Wilhelma I. Został on sfinansowany wspólnie przez mieszczan oraz władze miejskie i okręgu brzeskiego²². Przed budynkiem poczty usytuowano w 1903 r. monument poświęcony Bismarckowi. Był to dar jednego z radców miejskich, Theodora Lange, a pomnik wykonał jego krewny, Viktor Seiffert, który później zrealizował także rzeźbę tzw. pijącą dziewczyny, zdobiącą jeden z trawników na Bergel-Promenade²³.

Ukształtowanie terenów zielonych promenady w Brzegu zajęło ponad 60 lat. Przez cały ten okres zmieniały się warunki finansowe i organizacyjne miasta, a także koncepcje planowania zieleni. Z alei obsadzonej szpalerami drzew promenada rozwinęła się w rozległy park o charakterze krajobrazowym, skupiając wokół siebie ważne dla miasta obiekty o różnorodnej funkcji. Charakterystyczne dla tego założenia jest to, że zielen pokrywała się dokładnie z zarysem dawnych umocnień, zachowując załamującą się linię fortów²⁴. Utrzymano także, w celach ozdobnych, pewne zróżnicowanie wysokości terenu oraz częściowo fosy, co stanowiło rzadkie rozwiązanie.

ŚWIDNICA

W przypadku Świdnicy, choć jest to największe z analizowanych miast, obecny stan badań nie pozwala na tak dokładne, jak w Brzegu opisanie przebiegu powstawania promenady. Była ona jednak wyjątkowo rozbudowana, co zależało od kształtu dawnych obwarowań. Twierdza świdnicka posiadała dwa pierścienie umocnień – pierwszy powtarzał właściwie zarys murów średniowiecznych, które w późniejszym czasie zostały częściowo zamienione na bastiony,

²² H. Schoenborn, *op. cit.*, s. 346.

²³ W. Irrgang, *op. cit.*, s. 124.

²⁴ Przy tworzeniu tego typu założeń zazwyczaj znacznie regulowano i upraszczano ich zarys. Jest to jedyna taka promenada na Śląsku. Podobny kształt ma np. Frankfurt nad Menem, gdzie decyzję o defortyfikacji podjęto również w okresie wojen napoleońskich.

natomiast drugi, zewnętrzny pierścień, znajdował się w nieznacznej odległości od miasta. Była to także najmłodsza z omawianych twierdz, powstała w całości dopiero po 1740 r., podczas gdy Brzeg i Głogów zostały wtedy jedynie unowocześnione i rozbudowane.

Pierwszą szansę na defortyfikację Świdnica uzyskała w czasie wojen napoleońskich. Podobnie jak po zdobyciu Wrocławia, Brzegu czy Bolesławca, w 1807 r. dowództwo wojsk francuskich nakazało likwidację umocnień, prace jednak postępowały bardzo wolno. Władzom miejskim zależało na zniesieniu twierdzy, dlatego po zmianie losów wojny wystosowały w latach 1809 i 1811 prośby do króla Prus, Fryderyka Wilhelma III, o przekazanie tych terenów miastu²⁵. Nie sporządzono jednak, jak w przypadku Brzegu, odpowiednich aktów prawnych, w czasie ofensywy antynapoleońskiej w 1813 r. rozpoczęto naprawę umocnień, a w 1816 r. miasto znowu stało się twierdzą. Wkrótce uzyskano zgodę władz wojskowych na założenie na przedpolu zielonych terenów spacerowych, które poszerzono jeszcze w 1847 r. Udało się je zachować, pomimo ogłoszenia gotowości bojowej twierdzy w latach 60. XIX w., i weszły po defortyfikacji w skład parków promenady²⁶.

Ostatecznie twierdzę zlikwidowano w 1867 r., po wojnie Prus z Austrią²⁷. Dawne forty nie miały już takiego znaczenia obronnego, dlatego król Wilhelm I zdecydował o przekazaniu ok. 36,5 ha miastu²⁸, wliczając w to również pustą przestrzeń pomiędzy pasami fortyfikacji. Proces ich rozbiórki rozpoczęto w maju 1867 r. od wewnętrznych umocnień²⁹, ale wydaje się, że prace na obu liniach obwarowań odbywały się jednocześnie i wraz z zagospodarowaniem tych terenów trwały aż do początków XX w.³⁰

²⁵ A. Zabłocka-Kos, *Rozwój Świdnicy w latach 1740–2005*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: *Śląsk*, z. 5: *Świdnica*, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław 2008, s. 15.

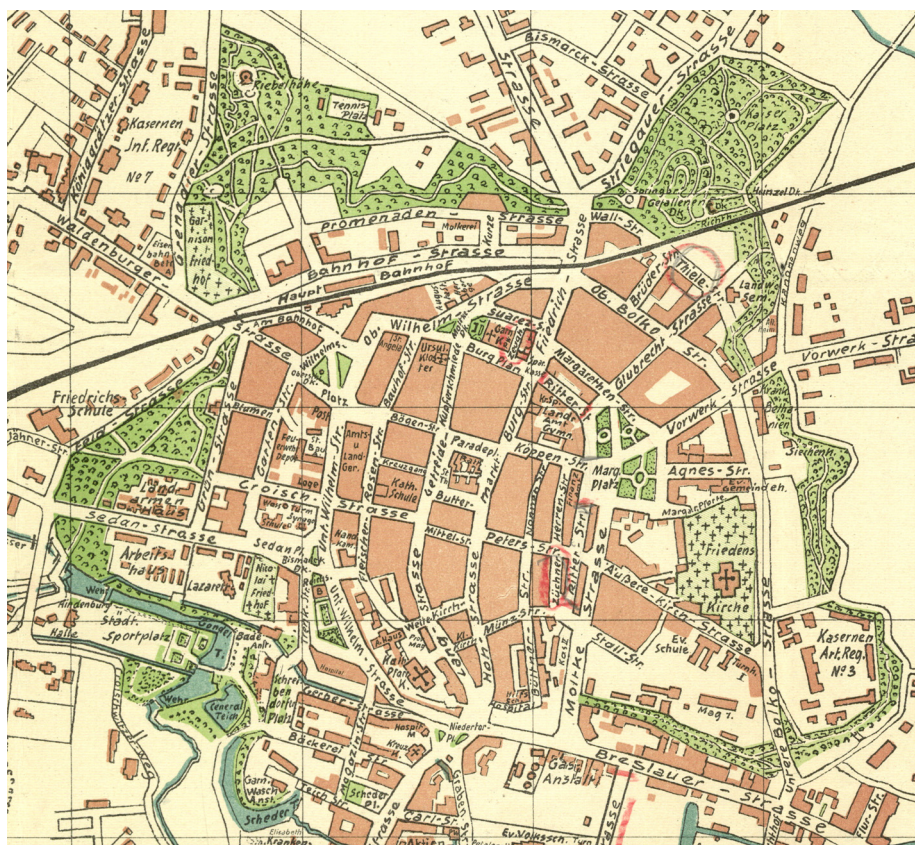
²⁶ W trakcie ogłoszenia mobilizacji bojowej twierdzy przedpole musiało pozostać puste ze względów strategicznych. Wyburzano wtedy znajdujące się na nim tymczasowo budynki i wycinano wszelką roślinność. *Ibidem*.

²⁷ O toczących się jednak już wcześniej negocjacjach dotyczących otwarcia miasta może świadczyć plan z 1865 r., na którym zaznaczono układ kwartałów pod zabudowę na gruntach fortecznych. Drogi wychodziły promieniście od średniowiecznego centrum. W miejscu wewnętrznego pierścienia umocnień planowano wytyczenie ulicy dookolnej. Rysunek jest jednak w tym miejscu niedokończony, nie wiadomo, czy już wtedy miała ona otrzymać charakter śródmiejskiego ringu z okazałymi placami. Gabinet Kartograficzny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 8379/C/IV.

²⁸ A. Zabłocka-Kos, *Rozwój Świdnicy...*, s. 16. Dokładnie przekazane tereny przedstawia plan z 1872 r. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/236.

²⁹ W. Schirrmann, *Chronik der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1909, s. 94.

³⁰ Z. Surman, *Świdnica w latach 1807–1918*, w: *Świdnica. Zarys monografii miasta*, red. W. Korta, Wrocław–Świdnica 1995, s. 180.

3. Plan Świdnicy, 1929, wydane przez Heege Verlag (fragment); Biblioteka Narodowa.

Dookoła Starego Miasta zaplanowano reprezentacyjny, ale nieregularny ring – szeroką arterię komunikacyjną, która została częściowo obsadzona drzewami (Untere Wilhelmstr., obecnie al. Niepodległości) i posiadała zieleńce na większych placach, m.in. na Sedan Platz (pl. Wojska Polskiego), Wilhelmsplatz (pl. Grunwaldzki) oraz na Margaretenplatz (pl. św. Małgorzaty), co nadawało jej charakter spacerowy.

Ulica była zabudowana po obu stronach, a w jej południowej części, przy Untere Wilhelmstr., znalazło się wiele ważnych budynków użyteczności publicznej. Umieszczenie części z nich możliwe było dzięki przeprowadzonej w 1810 r. sekularyzacji niektórych zgromadzeń zakonnych. Zgodnie ze średnio-wiecznym sposobem planowania miast tereny przylegające do murów miejskich często przeznaczano pod klasztory. W trakcie sekularyzacji wybrane obiekty przeszły na własność państwa i ulokowano w nich nowe funkcje, np. klasztor Kapucynów przy Burg Plan (ul. Zamkowa) zamieniono na szpital miejski,

4. Świdnica, Sedan Platz z pomnikiem Bismarcka i gmachem Banku Rzeszy, po lewej u dołu widoczna kopuła synagogi; <https://dolny-slask.org.pl/968434,foto.html?idEntity=516176> (dostęp: 2 V 2018).

a stojącą przy nim świątynię na kościół garnizonowy. Położenie przy pasie fortecznym było dość niefortunne, zarówno jeśli chodzi o ekspozycję działki, jak i o jej ewentualne zniszczenie w trakcie oblężenia. Po defortyfikacji sytuacja znacznie się zmieniła. Uzyskano kilka obszernych parceli, które znalazły się przy nowo wytyczonym ringu i były własnością państwa. Dawne, często średniowieczne budynki klasztorne stopniowo wyburzano i tak w miejscu klasztoru Dominikanów przy Wilhelmsplatz wybudowano w latach 80. gmach sądu krajowego i więzienia³¹, a przy Köppenstr. (ul. Franciszkańska) na działce po klasztorze Franciszkanów powstało gimnazjum ewangelickie.

Wraz z zabudową nowo pozyskanych terenów w południowej części wewnętrzznego ringu skoncentrowano najważniejsze dla funkcjonowania miasta obiekty. Tuż przed defortyfikacją, w 1856 r. przy Wilhelmsplatz wybudowano dworzec kolejowy przy linii zapewniającej Świdnicę połączenie z Wrocławiem przez Jaworzynę Śląską (połączenie to uzyskano już w 1844 r., a trasa prowadziła przez tunel do wnętrza twierdzy). Zwiększyło to aktywność budowlaną w tym rejonie po otwarciu miasta. Na południowej promenadzie wewnętrznej znajdowały się, oprócz wymienionych wyżej obiektów, także szkoły, urząd

³¹ A. Zabłocka-Kos, *Rozwój Świdnicy...*, s. 18.

pocztowy, banki oraz hotele i obiekty rozrywkowe, takie jak najślynniejszy świdnicki browar i *Établissement Braukommune* (przy Wilhelmsplatz). Przy Margaretenplatz powstała natomiast elegancka zabudowa mieszkaniowa.

W tej przestrzeni brakowało okazałych obiektów kultowych, z wyjątkiem wzniesionej w 1872 r. przy Sedan Platz synagogi w stylu neoromańskim³². Znajdujące się w pobliżu świątynie chrześcijańskie pochodziły z czasów przed rozbiórką fortyfikacji, były niewielkich rozmiarów i nie miały formy aspirującej do zdominowania otoczenia. Wybór promenady jako lokalizacji dla synagogi stanowił wyraz chęci zmanifestowania przez Żydów swojej obecności w najważniejszej ówczesnie przestrzeni publicznej miasta. Synagogi stały także przy promenadach w Dzierżoniowie, Bolesławcu i Wrocławiu (tzw. Synagoga na Wygonie, którą, tak jak świdnicką, zaprojektował Edwin Oppler)³³.

Dla znacznie szerszego zewnętrznego pasa umocnień, pozostającego również na obrzeżu miasta, wybrano formę parku angielskiego. Nad przebudowę czuwała powstała w 1869 r. Deputacja Promenadowa, a przewodził jej radca miejski, oficer Riebel, którego uznaje się za autora planu założenia³⁴. Koncepcja ta polegała na utworzeniu trzech większych parków na terenach dawnych fortów. Na południu był to Bogen Fort (park Kasprowicza i park Centralny), Garten Fort na południowym zachodzie przekształcono w Riebelhöhe (park Młodzieżowy), a ostatni z nich to Jauernick Fort na północnym zachodzie (park gen. Sikorskiego). Komunikację pomiędzy parkami zapewniały zadrzewione aleje, które bieły też po północnej stronie miasta i dochodziły aż do wschodniego krańca Moltkestr. (ul. 1 Maja). Na całej długości ten pas promenady otoczony był od zewnątrz drogą, która pokrywała się z wcześniejszym wojskowym traktem dookoła umocnień twierdzy (tzw. drogą rokadową). Uzupełnienie planowo nasadzonej zieleni stanowił także cmentarz garnizonowy położony w południowo-zachodniej części promenady.

Zwraca uwagę nagromadzenie w obrębie obu promenad pomników o wymowie patriotycznej, takich jak monument ku czci Bismarcka, von Moltkego oraz cesarzy Wilhelma I i Fryderyka III, co mogło być związane z militarnymi tradycjami miasta i aktywnym działaniem znajdującego się tam garnizonu. Elementem świadczącym o patriotyzmie lokalnym i zainteresowaniu historią miasta były celowo zachowane pamiątki przeszłości, m.in. basteja dawnej Bramy

³² *Ibidem*, s. 18.

³³ Systematykę śląskich synagog ustalił J.K. Kos: *Judaistyczne budownictwo kultowe na Śląsku. Problem stylu i formy*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” R. 22, 2013, s. 9–45. Zob. też: K. Jara, *Synagoga na Wygonie we Wrocławiu (1865–1872) i jej twórca Edwin Oppler (1831–1880)*, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr hab. A. Zabłockiej-Kos, prof. UW, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013, s. 88–89.

³⁴ A. Zabłocka-Kos, *Rozwój Świdnicy...*, s. 16.

Strzegomskiej na rogu Suarezstr. (ul. Muzealna) i Friedrichstr. (ul. Komunardów) oraz fragment średniowiecznych murów z Bramą Mikołajską w pobliżu Rentnergarten (pl. 1000-lecia Państwa Polskiego). W obręb promenady, na Margaretenplatz, przeniesiono również średniowieczny krzyż pokutny związany z popularną legendą o błaznie piastowskich książąt świdnickich. Tego typu obiekty uzupełniały program ideowy tworzony przez architekturę (za pomocą funkcji i wystroju budynku), a poprzez eksponowanie ich w uczęszczanych miejscach zapewniono dostęp do nich szerokiej publiczności. Sprzyjało to edukowaniu oraz przekazywaniu mieszkańcom miasta treści o różnorodnym charakterze, przede wszystkim polityczno-patriotycznym.

W skali Śląska promenada świdnicka uzyskała formę wyjątkową, bowiem składała się z dwóch pierścieni, co jak powiedziano, wynikało z kształtu dawnej twierdzy. Wewnętrzny odcinek miał reprezentacyjny, miejski charakter, jednak poprzez wprowadzenie zieleni wzdłuż ulic oraz skwerów na placach posiadał także cechy spacerowe i częściowo rekreacyjne. Obcowanie z naturą miał zapewnić natomiast pas zewnętrzny, w którego skład wchodziły bardziej okazałe w formie parki. Połączenie pomiędzy obiema częściami promenady zapewniały szerokie aleje wychodzące z głównych placów wewnętrznego ringu. Ze względu na funkcję poszczególnych pierścieni umocnienia bliżej Starego Miasta splantowano całkowicie, na zewnątrz pozostawiono jednak częściowo zróżnicowany teren, co nadawało nowym parkom dodatkowe walory krajobrazowe.

GŁOGÓW

Głogów został uwolniony od fortyfikacji zdecydowanie później niż pozostałe omawiane miasta. Obok Wrocławia i Brzegu była to ważna twierdza broniąca szlaku handlowego na Odrze i linii rzeki. Znajdowała się ona w strategicznym miejscu, dość blisko granicy z Polską, a potem z prowincją poznańską. Przydatność militarna twierdzy po wojnach napoleońskich stawała się już, pomimo modernizacji, znikoma. Jednak sama defortyfikacja nie była podyktowana wyłącznie względami obronności państwa. Inaczej niż w Brzegu i Świdnicy, gdzie król teren umocnień podarował miastu, władze wojskowe żądały od Głogowa wykupienia fortyfikacji. Pertraktacje z wojskiem toczyły się od lat 40. XIX w., lecz dopiero na początku XX w. sytuacja finansowa miasta pozwoliła na wypłatę ogromnej sumy odszkodowania. Porozumienie podpisano wiosną 1902 r., a już w listopadzie przystąpiono do rozbiórki, rozpoczynając od wysadzenia Bramy Nyskiej. W następnych latach na pasie pofortecznym urządzono rozległą promenadę.

Władze miasta miały już wtedy dość duże doświadczenie w zakładaniu zielonych terenów spacerowych, co wiązało się z charakterem miasta jako twierdzy

– w czasie pokoju, za zgodą władz wojskowych, przedpola fortyfikacji mogły być obsadzone i zabudowywane nietrwałymi obiektami, które w obliczu wojny musiały zostać zlikwidowane. Wiadomo więc, że do 1806 r. twierdzę otaczały ogrody oraz aleje kasztanowe i lipowe, zasadzone przez władze miejskie. Drzewa musiały zostać wycięte po ogłoszeniu mobilizacji w 1806 r. Kolejne starania o utworzenie terenów spacerowych magistrat podjął po zakończeniu wojen napoleońskich i w 1837 r. uzyskano zgodę na obsadzenie odcinka pomiędzy bramami Wrocławską a Pruską na wysokości Preußischestr. (ul. Grodzka). Aby sfinansować to przedsięwzięcie, ówczesny dowódca twierdzy, gen. von Lützwow zainicjował powstanie Towarzystwa Upiększania (utworzone ostatecznie w 1839)³⁵, gdyż samo miasto mogło przeznaczyć na ten cel jedynie 20 talarów rocznie. Członkowie Towarzystwa wpłacali dobrowolne sumy, jednak wydaje się, że wciąż było zbyt mało środków, gdyż Towarzystwo rozwiązano w 1847 r., po niecałej dekadzie działalności. Od tej pory magistrat ponownie przejął opiekę nad zielenią i założył także na Rüstervorstadt (przedmieściu Wiązów), na zachód od miasta, szkółkę drzew, które miały zostać przeznaczone na promenadę. Nasadzenia zrealizowano w połowie lat 50., jednak już w 1866 r. ponownie ogłoszono gotowość bojową twierdzy. Tym razem udało się jednak przekonać dowództwo garnizonu, by pozostawić lipy przy Promenadenstr. (ul. Daszyńskiego)³⁶. Po zakończeniu wojny kolejny raz, w latach 70., przystąpiono do kształtowania promenady w tym samym miejscu i do czasów pełnej defortyfikacji Głogowa rozciągała się ona na terenie ok. 13 ha³⁷.

Tak późny czas likwidacji twierdzy paradoksalnie wyszedł miastu na dobre. Wysoka świadomość artystyczna i wpływ teorii urbanistyki na początku XX w. pozwalały na zaplanowanie od razu dobrze przemyślanego, harmonijnego rozwoju nowoczesnego miasta z dużą ilością zieleni publicznej. Pierwszy ogólny plan rozbudowy miasta (zakładający również założenie parków na dawnych umocnieniach) powstał w 1903 r. i był dziełem miejskiego radcy budowlanego Uhliga. Pomimo rozpoczęcia jego realizacji, poprzez wytyczenie Hohenzollernstr. (al. Wolności), magistrat w następnym roku zwrócił się do Josepha Stübgena z prośbą o stworzenie nowego planu³⁸. Plan przyjęto w 1905 r., lecz miały to być jedynie wytyczne do dalszego rozwoju, dlatego architekci miejscy, Wilhelm Wagner (1906–1914) i Eugen Griesinger (1921–1933), wprowadzili do niego poprawki uwzględniające miejscową specyfikę i aktualne możliwości

³⁵ Diedler, *Parkanlagen und Grünflächen*, w: *Glogau*, Hrsg. E. Stein, Series: „Monographien deutscher Städte”, Berlin–Friedenau 1926, s. 97.

³⁶ *Ibidem*, s. 98–99.

³⁷ *Ibidem*, s. 99.

³⁸ J. Opaska, *Od twierdzy do nowoczesnego miasta. Plan urbanistyczny Josepha Stübgena dla Głogowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2010, t. 55, z. 4, s. 25.

magistratu³⁹. Należy podkreślić, że plan ten nie dotyczył wyłącznie zagospodarowania splantowanych fortyfikacji, ale wyznaczał kierunek rozwoju całego miasta po obu stronach Odry.

Fakt zamówienia planu u najwybitniejszego niemieckiego urbanisty tamtych czasów świadczy o dużych ambicjach władz Głogowa. Plan miał być nie tylko funkcjonalny, ale także dodać prestiżu miastu, które poprzez długie pozostawanie w gorszej twierdzy było, w porównaniu z innymi miastami śląskimi, znacznie mniej rozwinięte. Wśród założeń planu Stübbera ważnych dla utworzenia promenad znajdowały się m.in. stworzenie stref funkcjonalnych – w tym strefy terenów zielonych wokół średniowiecznego centrum, uregulowanie komunikacji w mieście – jedną z głównych arterii stały się późniejsze Soetbeerring i Leopoldsring (pl. Konstytucji 3 Maja i ul. Bolesława Krzywoustego)⁴⁰, biegnące na całej długości wzdłuż promenady, chęć harmonijnego i estetycznego kształtowania miasta – w czym przewidziano dużą rolę zieleni publicznej, przede wszystkim zieleni na terenach pofortecznych.

Promenada nie otaczała miasta pełnym pierścieniem – na północy brakowało miejsca na jej przedłużenie ze względu na bliskość rzeki i linii kolejowej. Ponadto na wschodzie pozostawiono część umocnień, tzw. Sternschanze (Fort Gwiaździsty). Tereny promenady na południu rozciągały się pomiędzy równoległymi ulicami, Soetbeerring przechodzący w Leopoldsring oraz Promenadenstr. Ostry zarys bastionów został znacznie złagodzony i nie jest tak widoczny, jak w Brzegu. Na tym odcinku urządzono rozległy park w stylu angielskim. W obręb promenady włączono także zazielenione cmentarze (w południowo-zachodniej części) oraz przeniesioną w 1915 r. na parcelę przy Soetbeerring miejską szkółkę drzew⁴¹.

Na północ od wylotu Brostauerstr. (ul. Słowiańska) promenada przechodziła w sporych rozmiarów pl. Am Kriegerdenkmal (obecnie parking hotelu Qubus pomiędzy pl. Konstytucji 3 Maja a al. Wolności) z zieleńcem pośrodku, który optycznie powiększał König Friedrich Platz (pl. Jana z Głogowa) położony od niego na północ, po drugiej stronie reprezentacyjnej Hohenzollernstr.

Umieszczenie pl. Am Kriegerdenkmal w tym miejscu było jedną z zmian wprowadzonych w 1907 r. przez Wagnera⁴². Ostatnim odcinkiem

³⁹ Zmiany wprowadzane do planu za czasów kadencji Wagnera były konsultowane i aprobowane przez Stübbera. *Ibidem*, s. 36; O. Karnau, *Hermann Josef Stübber. Städtebau 1876–1930*, Wiesbaden 1996, s. 350–351.

⁴⁰ Nadanie ulicom obiegającym promenadę od wewnątrz modnej nazwy *Ring*, nawiązującej do Ringu w Wiedniu, Bińkowska przypisuje Stübberowi. Było to jedyne miasto na Śląsku używające tego pojęcia. I. Bińkowska, *Demolicja fortyfikacji...*, s. 113.

⁴¹ Diedler, *op. cit.*, s. 101.

⁴² J. Opaska, *op. cit.*, s. 32–33.

5. Plan Głogowa, ok. 1930, wydany przez Geographisches Institut Carl Flemming u. C.T. Wiskott A.-G., fragment; Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

promenady, dochodzącym aż do rzeki i graniczącym od wschodu z dawnym zamkiem piastowskim, był duży zieleniec z okrągłym tzw. stawem Flemminga⁴³ pośrodku.

Dla urozmaicenia krajobrazu zachowano niektóre elementy dawnych fortyfikacji. Stübben polecił zachować fragmenty suchych fos pomiędzy Poststr. i Jesuitenstr. (ulicami Staromiejską i Rzeźniczą) oraz istniejący na dnie fosy ogród różany na odcinku od Poststr. do skrzyżowania Schulstr. i Wallstr. (ul. Starowałowa)⁴⁴. Wśród pierwszych poprawek wprowadzonych w planie przez miejskiego radcę budowlanego Wagnera, zwolennika ruchu Heimatschutz, były zaniechanie rozbiórki i wyeksponowanie na południowej promenadzie elementów dawnych murów miejskich⁴⁵.

⁴³ Nazwa pochodzi od nazwiska właścicieli zakładów poligraficznych, rodziny Flemmingów. Siedziba firmy znajdowała się nieopodal przy Potsdamstr. (ul. Poczdamska).

⁴⁴ J. Opaska, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 33–34.

6. Kriegerdenkmal (pomnik Wojowników) na Kriegerdenkmalplatz, ok. 1926; *Glogau*, Hrsg. E. Stein, Series: „Monographien deutscher Städte”, Berlin-Friedenau 1926.

Przebieg likwidacji umocnień twierdzy, znacznie szybszy niż w pozostałych omawianych przypadkach, oraz kompleksowe planowanie rozwoju miasta umożliwiły umieszczenie w obrębie plant na dobrze skomunikowanych, prestiżowych i eksponowanych parcelach ważnych budynków publicznych. Sąsiedztwo terenów zielonych nie tylko wpływało na malownicze otoczenie, ale także miało zwiększyć ruch na promenadzie w dni powszednie, a w dni wolne, podczas spaceru, mieszczanie podziwiali siedziby instytucji (głównie państwowych). Największe wrażenie mógł robić neoklasycyzyzm gmach sądu okręgowego z lat 1910–1911⁴⁶. Budynek ten miał charakter klasycystycznej architektury pałacowej, o uproszczonej, masywnej bryle oraz ryzalicie zwieńczonym naczółkiem i z podjazdem w dolnej kondygnacji. Umieszczony został na terenie Starego Miasta, tuż nad skarpą fosi miejskiej. Można go było podziwiać w całej okazałości z promenady południowej. Warto wspomnieć też

⁴⁶ Budynek został zaprojektowany w Preußisches Ministerium für öffentliche Bauten. B. Störckuhl, *Die städtebauliche Entwicklung Glogaus nach der Entfestigung*, w: *Annäherungen – Ansichten von Glogau*, Hrsg. H. Nogossek, Marburg 1997, s. 39.

o kompleksie gmachów publicznych przy König Friedrich Platz, przy którym od zachodu wybudowano Oberrealschule (wyższą szkołę realną), natomiast stronę wschodnią zajął Kreishaus (urząd powiatowy; wybudowany w latach 1909–1911)⁴⁷.

Promenada głogowska daje się wyraźnie podzielić na dwie części: zachodnią i południową, które różnią sposób zagospodarowania zieleni, relacja z otaczającą architekturą oraz wymowa ideowa. Zachodni pas założenia jest znacznie węższy, składający się z zazielenionych placów otoczonych reprezentacyjnymi budynkami publicznymi i wysokimi, eleganckimi kamienicami czynszowymi. W tej przestrzeni zaplanowano umieszczenie patriotycznych pomników. Plac Am Kriegerdenkmal wziął swoją nazwę od Kriegerdenkmal – pomnika Wojowników, odsłoniętego w 1909 r.⁴⁸ monumentu w formie kolumny z umieszczoną na niej postacią młodzieńca – zwycięzcy trzymającego w wyciągniętej ręce wieniec laurowy lub, według Chutkowskiego, koronę cesarską, co pozwoliłoby zinterpretować całość jako hołd dla walczących w wojnach z lat 60. i 70. XIX w., poprzedzających zjednoczenie Niemiec jako cesarstwa. Później wystawiono w 1914 r.⁴⁹ pomnik statuaryczny Fryderyka II, od którego wziął nazwę König Friedrich Platz. Oba place były oddzielone od siebie prowadzącą do dworca Hohenzollernstr., lecz wyżej wymienione pomniki pozostawały ze sobą w relacji przestrzennej.

Południowy odcinek promenad, w formie malowniczo ukształtowanego, szerokiego parku, stanowił główny teren rekreacyjny miasta. Jego trzonem był park założony jeszcze przed likwidacją twierdzy, a potem poszerzony w kierunku nowo wytyczonych Soetbeerring i Leopoldsring w taki sposób, by zatrzeć załamującą się linię bastionów. Nieregularny, malowniczo kształtowany układ ścieżek zachęcał do kontemplacji natury. W tej części znalazły się obiekty upamiętniające dwóch największych romantyków niemieckich: wystawione w 1905 r. z okazji stuletniej rocznicy śmierci popiersie Fryderyka Schillera oraz o pięć lat późniejszy tzw. pawilon Goethego, z popiersiem poety w środku, który ufundowała jedna z mieszkanek miasta, a zaprojektował Wilhelm Wagner⁵⁰.

Taki przegląd dotychczasowego stanu wiedzy o sposobie zagospodarowywania zdefortyfikowanych umocnień pozwala na ukazanie cech wspólnych ringów w Brzegu, Świdnicy i Głogowie oraz na postawienie pytań badawczych dla przyszłego rozwoju badań nad nimi.

Przed wszystkim wydaje się, że idea przekształcania pasa umocnień w promenady, a nie wraz z naturalnym rozwojem miasta całkowitego zabudowa-

⁴⁷ J. Chutkowski, *Głogów w XX wieku. Zarys monograficzny*, Głogów 2004, s. 28.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 29.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Diedler, *op. cit.*, s. 100.

7. Pawilon Goethego w południowej części promenady; <https://dolny-slask.org.pl/6923524,foto.html?idEntity=548080> (dostęp: 2 V 2018).

nia ich po splantowaniu, ma pochodzenie francuskie i pojawiła się na Śląsku w trakcie wojen napoleońskich. Wcześniej nie prowadzono raczej planowych defortyfikacji na tym terenie. Wyjątkiem jest tu Legnica, której umocnienia zaczęto wyburzać już w 1758 r., a powstałe na ich miejscu prywatne ogrody i fragmenty zieleni publicznej szybko przeznaczono pod zabudowę⁵¹. Punkt ciężkości zainteresowania mieszczaństwa przeniósł się tam na obszar Parku Miejskiego znajdującego się prawie w całości poza miastem.

Ponadto istnieje także wzmianka o projekcie promenad, który miał wykonać dla Wrocławia napoleoński inżynier wojskowy Blein. Z tej koncepcji zrealizowano jedynie Tauentzienplatz (pl. Kościuszki), co jednoznacznie wskazuje na bezpośrednie inspiracje francuskie przy powstaniu pierwszej śląskiej promenady⁵². Ostatecznie plan realizacyjny wykonał miejscowy architekt Johann Friedrich Knorr.

Kwestia pochodzenia bezpośrednich wzorców, na których opierano się przy tworzeniu promenad, jest wciąż otwarta. W momencie zakładania promenad w Brzegu, Świdnicy i Głogowie istniały już w innych miastach niemieckich podobne założenia, jak choćby w pobliskim Lipsku, a od końca lat 50. XIX w. powstawał wiedeński Ring. Czerpano także z aktualnych teorii architektonicznych, urbanistycznych i kształtowania zieleni, czego najlepszym przykładem

⁵¹ G. Humeńczuk, *Z dziejów Parku Miejskiego w Legnicy*, Legnica 2010, s. 7.

⁵² I. Bińkowska, *Promenada wrocławska...*, s. 107.

było zamówienie planu rozwoju Głogowa u Stübgena. Nie wydaje się jednak, że wzorowano się na ukształtowanej w latach 20. XIX w. promenadzie wrocławskiej reprezentującej dość prosty typ obsadzonej drzewami alei spacerowej, oddzielonej fosą od komunikacyjnej obwodnicy Starego Miasta (Stadtgraben, dzisiaj ul. Podwale). W większości miast śląskich zrealizowano rozległe parki w stylu angielskim, co miało kilka przyczyn. Pierwszą był czas powstania założeń. Kształt przestrzenny promenady we Wrocławiu uzyskały właściwie już do początku lat 30. XIX w. W tym czasie aleja spacerowa była dominującą koncepcją, taką formę reprezentowała także al. Bergła w Brzegu z 1819 r. W mniejszych miastach z powodów finansowych lub z braku zgody na zniesienie twierdzy likwidacja umocnień trwała dłużej czy zaczęła się później – pozwoliło to na wprowadzenie nowszych koncepcji w projektowaniu promenad. Istotne wydają się ponadto wielkość i tempo rozwoju miasta. W przypadku dużych miast, jak Wrocław czy Świdnica, zabudowa szybko zaczęła przekraczać granice średniowieczne, dlatego niemożliwe było umieszczenie szerokiego pasa zieleni wokół staromiejskiego centrum. Większe założenia parkowe zaplanowano poza ówczesną granicą miast: we Wrocławiu był to kompleks parków miejskich, w Świdnicy – ciągły pas zieleni na zewnętrznej linii dawnych umocnień.

Warto zadać pytanie o podmioty biorące udział w kształtowaniu tej przestrzeni publicznej nowego typu, czyli promenad. W pierwszej połowie XIX w., w fazie odbudowy po zniszczeniach wojen napoleońskich, miasta nie dysponowały najczęściej ani środkami finansowymi, ani organizacyjnymi i zakładanie promenad odbywało się dość wolno. Wspomagane były więc w tym zadaniu przez samofinansujące się stowarzyszenia mieszczańskie, tzw. Towarzystwa Upiększania (Verschönerungsvereine)⁵³. Wraz z poprawą koniunktury gospodarczej oraz zwiększaniem kompetencji samorządu miejskiego władze przejęły w drugiej połowie XIX w. opiekę nad zielenią. Nie oznaczało to jednak zupełnego spadku zainteresowania mieszczan tą sprawą, dalej prowadzono ożywione dyskusje dotyczące zagospodarowania tych terenów, widoczne były też prywatne inicjatywy i fundacje w ich obrębie.

Należy zastanowić się także nad rzeczywistym funkcjonowaniem promenad w społeczności miejskiej. Znajdowały się one najczęściej wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych, a dobra lokalizacja i sąsiedztwo zieleni przyciągały ważniejsze inwestycje prywatne i państwowe. Ten fakt pozwala spojrzeć na założenia promenadowe nie tylko jako na przestrzeń spacerową, na której dla zdrowia spędzano czas wolny, korzystano z niej również w dni powszednie. Realizowane w pierwszej połowie XIX w. założenia miały charakter rekreacyjny i łączyły się z próbą podniesienia higieny w mieście. Po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. zmienił się ich charakter poprzez zwiększenie liczby obiektów

⁵³ A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 201.

związanych z historią i kulturą narodową. Niezwykle eleganckie formy stawianych przy promenadzie budynków, a także obecność innych elementów, jak np. pomników patriotycznych, których przykłady wskazano powyżej, to szczególna forma reprezentacji, mająca na celu zmanifestowanie konkretnych idei w przestrzeni publicznej.

Promenady można rozpatrywać także pod kątem społecznym, np. dostępu i partycypacji różnych grup społecznych. Jako jedna z najważniejszych przestrzeni publicznych miasta, na której da się odnotować szczególną aktywność jego mieszkańców, są być może promenady odbiciem ówczesnych stosunków miejskich i wartości wyznawanych przez mieszczan. Ten aspekt wymaga jednak pogłębionych badań.

Znamienne jest to, że z chwilą zakończenia prac nad promenadą (a nie raz także i w trakcie) każde z opisanych wyżej miast, niezależnie od siebie, przyznawało sobie prawo do bycia najwspanialszą *Gartenstadt*⁵⁴ Śląska. Podkreślano, że owe tereny zielone są najciekawszymi, wartymi zwiedzenia częściami miasta. Wypowiedzi tego rodzaju świadczą o niebywałej wadze, którą w XIX w. przywiązywano do urządzania promenad, co czyni ten temat również istotnym dla badacza historii architektury i urbanistyki.

DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF PROMENADE LAYOUTS IN SILESIA TOWNS IN THE NINETEENTH CENTURY: BRZEG, GŁOGÓW AND ŚWIDNICA

ABSTRACT

The article discusses the transformation methods of early modern municipal fortifications and their elements within the development of the urban fabric and their expansion outside the old town centres in three towns in Lower Silesia: Brzeg, Świdnica and Głogów. They were similar fortress towns, but they were rebuilt at different times, replaced by complex spatial layouts which the author refers to as “promenade layouts”. They consisted of urbanistic elements, buildings, public greenery, and small architectural objects, together forming one of the most important open public spaces in towns before 1918. Particular objects were given a symbolic significance, thus adding symbolic structure to the spatial one. A comparison of the process of creating these complexes in the analysed towns describes the complexity of the problem, poses research questions, and demonstrates the possibility of a multifaceted approach to the issue.

Keywords: Silesia, 19th-century urban planning, former fortress areas, promenades layouts, public space.

⁵⁴ Nie było to nawiązanie do teorii Ebenezera Howarda, którego koncepcję miast ogrodów również w języku niemieckim określa się jako *Gartenstadt*. Wypowiedzi tego typu pochodzą głównie z początku XX w. i świadczą o prestiżu, jaki w tamtym czasie wiązano z posiadaniem rozległych terenów zieleni publicznej oraz jej estetycznym ukształtowaniem.